

„bytotný“, protože jeho „kořeny tkví v prostředí zámožné mlynářské rodiny“ vyznačující se „pilnou prací (...) vzájemnou láskou a úctou (...) vědomím dějinné nepřetržitosti (...) ustálenými zvyky“ a „láskou k české krajině“ (s. 313) asi opravdu nestačí. Přinejmenším nevysvětluje jeho federalismus i jeho postoje kolem roku 1848 a už vůbec ne jeho politické „dobrodružství“ s Adamem Czartoryským; nehledě na to, že shora uvedená Sakova charakteristika původu Riegrova konzervatismu spíše odpovídá tomu, co Otto Urban analyzoval jako „malé struktury“ sociálního života, které ale podle něj v 19. století sice postupně, ale nevyhnutelně mizí. Bylo by proto potřeba ukázat, v čem a jak se konzervatismus projevoval v Riegrových přístupech k politickým problémům a v jeho návrzích na řešení, jak se projevoval v zájmových koalicích, které vytvářel apod. Nehledě třeba na otázku, zda tzv. „aristokratický konzervatismus“ takového Chateaubrianda či Metternicha v prvních desetiletích XIX. století – anebo Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice, jeho bratra Richarda, Jiřího Lobkovic či Bedřicha Kinského a dalších na jeho konci – nebyl rovněž „bytotný“, a pakliže ano, do jaké míry a v čem je nebo není srovnatelný s konzervatismem Riegrovým, který v Sakově podání působí spíše jako tradicionalismus. A s tím by pak také asi souvisela úvaha o tom, v čem se Riegrův konzervatismus lišil od jiných, v některých případech dodnes přetrvávajících konzervatismů (třeba „církvního“, „integrálního“, „občanského“, „situačního“ atd., které ve své často citované práci *Conservatism as an Ideology* uvádí Samuel Huntington), a také úvaha o tom, co v tomto konzervatismu nebylo „konzervativní“, ale třeba jen „pravicové“ nebo „tradicionalistické“, co „sentimentální“ a „nacionalistické“ a co třeba „liberální“, a případně také, jak se to vše v průběhu doby proměňovalo a různě hierarchizovalo.

Aby se totiž nakonec neprosadila jen triviální představa konzervatismu, na Riegra možná ale také použitelná a známá z povzdechnutí: „junge Revolutionäre, alte Hofräte“.

Miloš Havelka

François Furet, *Minulost jednej ilúzie. Esej o ideji komunizmu v 20. storočí*,

do slovenštiny přeložili Jarmila Le Tohic, Jana Šmelková a Peter Solivajs, doslov napsal Lubomír Lipták, Bratislava 2000, Agora, 630 s., ISBN 80-967210-4-6.

Jedním z extrémů, které podle názvu dnes již proslulé knihy charakterizovaly dějiny 20. století, je nepochybně komunismus. Ačkoliv již více než deset let tuto roli přímého hybatele dění nehraje a současný svět se musí zabývat mnohem naléhavějšími problémy, s jeho následky se potýká dodnes. Ale nejen to – v České republice i v jiných zemích, v nichž byl komunistický režim nastolen, dlouho po jeho svržení komunismus a vztah k němu stále ovlivňují politický život.¹

Vzhledem k tomu, že každý občan naší země (resp. každý občan starší zhruba 25–30 let) praktický komunismus se všemi jeho projevy a dopady zažil, převládá pocit, že všichni víme, v čem komunismus spočíval a co znamenal. Pohled na výsledky historiografického zkoumání ale vyvolává určité pochybnosti. Na jedné straně je pravda, že v posledních letech vyšla řada cenných prací zabývajících se nástupem komunistů k moci, počátky budování nového režimu, jeho krizí i novým upevněním, jen zřídka si ale kladou otázku, z jakého ideového zázemí se komunismus vyvíjel a jakými ideovými proměnami procházel.

A právě na tato témata se soustřeďuje ve svém mohutném díle *Le Passé d'une illusion* vynikající francouzský historik François Furet.² V esejistické formě, soustředující se takřka výlučně na ideu komunismu, čemuž odpovídá i výběr pramenů, resp. literatury, se zjevil plod autorova vytříbeného historického myšlení i vysoké kultury jazyka a ducha, z níž pochází. S mistrovstvím hodným velkého historika ukazuje, že v dějinách mají své místo i vášně, víra, naděje a zklamání.

Furetova kniha, jež ve Francii i v jiných zemích vzbudila velký ohlas, pojednává o třech hlavních motivech a skládá se ze tří rovin, které se však vesměs vzájemně prolínají a nejsou od sebe striktně odděleny. Najdeme zde náčrt ideového vý-

1 Výsledky parlamentních voleb v roce 2002, nedávné prezidentské volby v České republice, role, kterou v jejich průběhu hrála KSČM, postavení, které poté komunisté zaujali v „běžném politickém provozu“, diskuze vyvolané zveřejněním svazků Státní bezpečnosti a jmen jejich spolupracovníků, jsou potvrzením tohoto „druhého života komunismu“.

2 FRANÇOIS FURET (1927–1997) věnoval většinu své odborné dráhy výzkumu Francouzské revoluce – jeho kniha *Promýšlet francouzskou revoluci* vyšla i v českém překladu (Brno 1995). V 90. letech pak obrátil svoji pozornost k dějinám komunismu.

voje komunismu, popírání iluzí intelektuálů (zejména francouzských) o komunismu spolu s vysvětlením jejich původu a konečně obhajobu teorie totalitarismu.

V první části, zabývající se dějinami komunistické ideje (či iluze), vychází ze známých prací Leszka Kołakowského o marxismu a z děl několika amerických historiků náležejících mezi tzv. tradicionalisty, kteří vesměs zdůrazňovali brutalitu komunistických režimů ve vnitřní politice a jejich zahraničněpolitickou rozpínavost.³ Ačkoliv zdroje, z nichž později komunismus čerpal, existovaly samozřejmě již před první světovou válkou (a je možné vést spory o tom, kam až společenské a psychologické předpoklady komunismu sahají), mimořádně vhodnou živnou půdou pro to, aby setba vzešla, „obstarala“ právě první světová válka.

Zvláště tam, kde válečné útrapy nemohlo vyvažovat uspokojení z vítězství, vznikaly příhodné předpoklady pro hnutí radikálně potírající liberální demokracii. První světová válka vytvořila podmínky pro návrat konceptu revoluce do evropské politiky. Vnesla do ní totiž násilí, prudké vášně a vyzvedávání kolektivu na úkor jedince.⁴ Po více než sto letech od Francouzské revoluce a po dlouhé době určitého „rozměňování“ revoluční myšlenky, bylo „strašidlo revoluce“ zpět. Jejím nositelem už ale neměla být buržoazie, nýbrž – jak se dalo poznat z mnoha předválečných náznaků – proletariát, který se v éře industrializace shromáždil ve velkoměstech a v mase si začal uvědomovat svoji sílu.

Dodnes zůstává dějinným paradoxem, že stávající řád, podle mnohých odsouzený k zániku, revoluce svrhla v Rusku, tedy v zemi, kde byla podle klasické marxistické teorie přinejmenším nepravděpodobná. Furet však ruskou Říjnovou revoluci nechce zkoumat z tohoto hlediska. Je totiž přesvědčen, že její pozdější úspěch nelze pochopit v souřadnicích marxismu, a proto jej nezajímá, nakolik je s ním v souladu či rozporu. Ruskou revoluci vysvětluje jako nový fenomén, jehož význam spočívá ve spojení prvků lidské aktivity, vůle a schopností s vědeckými zákonitostmi, podle nichž probíhají dějiny.⁵ Tím se ale revoluce mohla stát a také stala náhražkou náboženství, protože (vnějškově) měla (či postupně získávala) vše, co náboženství má mít – církev, hodnostáře, víru, soubor morálních norem, podle nichž se má jednat, konečnou vizi a také překážky, jež je třeba zdolávat (nebo spíše odstraňovat).⁶ Ruská revoluce Fureta příliš nezajímá ve svém vztahu

3 Jedná se práce Roberta Conquesta, Martina Malii, Richarda Pipesa nebo Leonarda Schapira.

4 Na této proměně atmosféry měl pravděpodobně rozhodující podíl zážitek milionů evropských mužů z fronty, prožitky situace, kdy lidský život na jedné straně ztrácí hodnotu, protože může být ukončen nesrovnatelně snadněji než v „normálních“ podmínkách, avšak na straně druhé se vytváří těžko definovatelný a popsitelný pocit vzájemného sepětí a sbratření spolubojovníků.

Srov. například známé práce Ernsta Jüngerů.

5 Je pravda, že teoreticky byly tyto zákonitosti přejaty z původního marxismu, avšak při jejich praktické realizaci došlo k mnoha významným změnám a posunům.

6 Tato koncepce politických náboženství tvoří většinou součást teorie totalitarismu, protože právě tuto tendenci k vytváření náhražkových náboženství považuje za významný společný znak všech

k marxistické teorii, ale mnohem víc jako událost analogická se svojí předchůdkyní, s Francouzskou revolucí. Soustřeďuje se na vědomí kontinuity mezi nimi, které bylo samozřejmě zvláště silně pocítováno v prostředí francouzské levice. Hodnotit ruskou Revoluci pro ni nebylo jednoduché – teror a potlačování svobod nemohla zcela přehlížet, ale stejně tak se nemohla zbavit pocitu, že to, co se v Rusku odehrává, je spřízněno se samotným jádrem a konstitutivním prvkem její vlastní existence, s revolucí v její zemi. Odpověď na tuto složitou otázku mělo dát „vyšetřování“ francouzské Ligy pro lidská práva, kterému Furet věnuje značnou pozornost. Je příznačné, že členové Ligy před principy (osvobození člověka) upřednostňovali vnější okolnosti, především nepřítelství cizích států představujících ohrožený společenský a politický systém. Intervence a občanská válka musely dědicům Francouzské revoluce naléhavě připomínat zkušenosti jejich předků. Liga nakonec konstatovala analogii říjnové revoluce s jakóbinskou fází Francouzské revoluce – případné „přehmaty“ se vysvětlovaly silným vnějším tlakem a omlouvaly odkazem na nový univerzalistický rys obou. Podle Fureta tak předznamenala „kouzlo Října pro evropskou levici“, které později komunistům (minimálně do roku 1956) pomáhalo získávat sympatie i mimo své struktury. Ruská revoluce prostřednictvím zmíněné analogie nabyla svoji „mytologickou sílu“, srozumitelnou v kruzích levicové inteligence, a stala se součástí „evropské demokratické tradice“, tedy řady postav, událostí a příběhů, které evropská levice pokládala za své předchůdce a z nichž odvozovala svoji legitimitu. Skutečnost, že ruská Revoluce byla přijata do této „sítě demokratických tradic“, výrazně ovlivňovala jak politické dějiny, tak dějiny idejí 20. století.

Politici vůdcové socialistických stran ale v ruský Říjen příliš velké naděje nekládali a zůstávali věrni klasické marxistické doktríně. Na rozdíl od francouzských intelektuálů nenacházeli v ruské Říjnové revoluci žádné univerzalistické rysy, ale považovali ji za událost, která měla význam pouze pro situaci v samotném Rusku, neboť dovršovala změny z února 1917 a byla vlastně součástí procesu ruské modernizace. Tváří v tvář válečným zážitkům a zkušenostem měly ale teoretické úvahy socialistických funkcionářů držících se marxistických pouček a zdůvodňujících, proč je skutečná socialistická revoluce v Rusku nemožná, jen minimální ohlas. Jejich kredit navíc oslabovala vzpomínka na selhání z léta 1914, kdy strany, v jejichž čele stáli, se svému dlouholetému protivníkovi, nacionalismu, nejen bez většího odporu, ale často dokonce s nadšením přizpůsobily a schvalovaly válečné úvěry. S touto „zradou ideálů“ prudce kontrastovala jednoznačnost, s níž se ruská bolševická revoluce obrátila proti válce. Právě z tohoto kontrastu bolševismus čerpal svoji sílu a přitažlivost.

totalitních režimů 20. století. Srv. například „Totalitarismus“ und „Politische Religionen“. Konzepte des Diktaturvergleichs, hrsg. von HANS MAIER, Paderborn 1996.

Vztah evropské levice k sovětskému Rusku byl tedy od počátku komplikovaný a dvojnásobný. Revoluci totiž bylo možné pouze jednoznačně přijmout a ztožnit se s ní, nebo ji stejně jednoznačně zatratit. Zatímco pro pravicové a konzervativní síly existovala vlastně jen jedna cesta, cesta přirozeného odmítnutí revoluce, levice se nacházela v mnohem obtížnější pozici. Své případné odmítnutí ruského revolučního pokusu musela podrobněji zdůvodnit. Celý levicový tábor evropské politiky si musel odpovědět na otázku, zda-li už nastává ten dlouho očekávaný průlom do stávajícího systému. Protože se v tomto případě nejednalo o žádnou kosmetickou změnu vlády či režimu, ale o vybudování lepšího a spravedlivějšího světa, ruská revoluce se nutně musela stát symbolem probouzejícím vášně. Její příznivci jí museli buď bezvýhradně věřit po celý svůj život, nebo se s ní stejně bezvýhradně po čase rozejít. A právě několika takových rozhodů se všimá i Furet. Tento těžký a bolestný proces sleduje na příkladech Pierre Pascala, Borise Souvarina (autora pozoruhodného Stalinova životopisu) a György Lukáče. Mohl samozřejmě zvolit i příklady jiné, a je škoda, že tak neučinil. Opominul totiž jeden mezník, který poskytl mnoha lidem nový pohled na komunismus. Španělská občanská válka se stala významným podnětem pro řadu „renegátů“, kterým jejich stranická disciplína nepomohla pochopit počínání agentů sovětské GPU a jejich brutální čistky proti některým stranám a jejím členům.⁷

Složitost vztahů ke komunismu a rozchodů s ním plyne z toho, že komunistická revoluce (na rozdíl od své francouzské předchůdkyně) vytvořila jednodušší, postupně ještě upevňovanou ideologii a na ní založenou mezinárodní organizaci složenou z odhodlaných a fanatických přívrženců. V tomto spojení ideologie a organizace se skrývala jak síla hnutí, které svým přívržencům poskytovalo bezpečnou jistotu konečného cíle, tak nebezpečí spočívající v tom, že každá odchylka byla považována za kacířství, které mělo a mohlo být vyhlazeno. Navíc komunistická ideologie v sobě zahrnovala údajné vědecké poznání historických zákonitostí a morální imperativy, které umožnily každého odpůrce a zejména „renegáta“ považovat za amorálního a mravně odsouzeného člověka, který hodil za hlavu blaho lidu.

Tato tendence, v komunismu od počátku přítomná, zesílila ve chvíli, kdy hnutí prošlo jedním zásadním přelomem. Po smrti Lenina v roce 1924 a hlavně po definitivní a zjevné porážce revoluce v Německu muselo sovětské Rusko opustit dosud přijímanou koncepci světové revoluce a soustředit se na budování „socialismu v jedné zemi“. Režim se postupně stále více vzdaloval od klasického marxismu – zatímco Lenin si celkovou zaostalost Ruska uvědomoval a snažil se ji napravovat, Stalin

7 K tomu blíže například MICHAEL ROHRWASSER, *Der Stalinismus und die Renegaten. Die Literatur der Exkommunisten*, Stuttgart 1991.

z ní vycházel a těžil; na rozdíl od zakladatele sovětského státu, který mírnil velkoruský šovinismus, Stalin jej využíval a později i záměrně podněcoval.⁸

Když v roce 1923 zmizely šance na momentální rozšíření bolševické revoluce mimo sovětské Rusko, byl již Lenin v důsledku své nemoci vyřazen z politického života. Do čela se propracovával Stalin, v jehož řeči po Leninově smrti spatřuje Furet počátek nové kvality v ideologii komunismu – počátek přetváření Revoluce v posvátné a neporušitelné dogma. Strana se začínala měnit v sektu, která od svých členů vyžaduje, aby jí zasvětili celý život, a za to jim poskytuje spásu i bezprostřední moc. Jestliže se za Lenina spory ve vedení strany ještě řešily diskuzemi a přesvědčováním, nastávala doba, kdy se názorové odchylky trestaly v nejlepším případě odstraněním z funkce, v horším případě...

Před komunistickými vůdci ale stál vážný problém. Jejich hnutí neslo od svých počátků výrazné univerzalistické poselství – mělo vytvořit nové společenské uspořádání, a tak změnit celý svět, mělo působit v celosvětovém měřítku a mělo celosvětové ambice. Muselo-li se ale nyní omezit pouze na hranice jedné země (byť svojí rozlohou ohromné), bylo třeba hledat novou náplň. Ztráta univerzalistického aspektu totiž mohla vést k oslabení bojového odhodlání přívrženců revoluce. Po porážce vnitrostranické opozice se režim začal zaměřovat na rolnickou otázku, která doposud zůstávala poněkud stranou pozornosti sovětského vedení. Stalin a jeho spolupracovníci si dobře uvědomovali, že revoluční vůli členů strany a dalších jejich přívrženců dokáže mobilizovat existence silného nepřítele. Tím se koncem 20. let v SSSR stali kulaci, jejichž likvidaci propaganda vydávala za další důležitý krok na cestě ke konečnému vítězství.

Nucený přechod ke koncepci socialismu v jedné zemi znamenal podstatnou radikalizaci režimu. V „ušším korytu“, které zbylo, se proud přirozeně stával prudším a začínal s sebou strhávat stále další a další oběti.

Tato linie Furetova výkladu se dále ztrácí v analýze vztahu komunismu a fašismu, komunismu a antifašismu a ve vysvětlování podstaty antifašistické kultury (k těmto motivům se samozřejmě později vrátíme). Jako „samostatný tok“ se znovu vyděluje teprve v letech po druhé světové válce. Imponující vítězství SSSR na jejich frontách zásadně ovlivnilo podobu poválečného světa nejen z hlediska strategie a geopolitiky, ale též z hlediska ideového a ideologického. Komunismus totiž v tomto období mohl znovu nalézt svoji ztracenou univerzální dimenzi. Po několika poválečných letech pravděpodobně zažíval vrchol své mezinárodní přitažlivosti. Užival si aureolu vítěze, který v boji se zlem prokázal svoji sílu a neochvějně odhodlání. SSSR se stal celosvětovým vzorem, který dokázal porazit fašismus, je

8 Domnívám se, že Furet poněkud přeceňuje úlohu velkoruského šovinismu v prvních letech po Leninově smrti. Významnější úlohu hrál pravděpodobně až ve 30. letech a pak, jak je známo, hlavně v období druhé světové války.

imunní vůči hospodářským krizím a hlavně z hlediska politického získal punc záruky demokracie a svobody.⁹

Evropa, která přežila válečné běsnění a jejíž sebejistá civilizace se otrásla v samých svých základech, toužila po nadějnějších vyhlídkách a revolučních programech. Nastávala velká příležitost pro komunismus. Ten těžil z přesvědčení systematicky pěstovaného zásluhou jak politické, tak široké intelektuální levice, že kapitalismus nutně vede k válce, a že tedy vítězství nad fašismem je přirozeným předstupněm úplného zničení kapitalismu.¹⁰ S tím souvisel i další důsledek války, kterým byl silný vzestup antikolonialismu. Tak dala druhá světová válka zaznít silným protizápadním a protikapitalistickým hlasům, které pod svými křídly shromažďoval právě Sovětský svaz.¹¹

Jestliže komunismus po druhé světové válce podobně jako po první válce opět získal své univerzální kouzlo a stal se univerzálně přitažlivým konceptem, nelze si nevšimnout jedné důležité změny. Zatímco národní moment původně nehrál v komunistické teorii a praxi významnější roli, nyní se jejich dosavadní jádro, proletářská revoluce a nastolení diktatury proletariátu, rozšířilo i o myšlenku národního sebeurčení. Jejím prostřednictvím tak SSSR získával podporu i v Asii, Africe a Latinské Americe.

V určitém rozporu s oživením tohoto univerzalistického poselství je ale skutečnost, že komunisté se po válce prosadili pouze v těch zemích, které osvobodila sovětská armáda. Úspěch revoluce tak závisel víc na tom, kam postoupil sovětský voják, než na splnění známých objektivních a subjektivních podmínek revoluční situace. Furet považuje za jeden z hlavních rysů poválečné mezinárodní situace sovětskou snahu o export komunismu a vývoz revoluce.

Na tomto místě se vyjevuje obecnější problém Furetovy práce. Dějiny idejí nepochybně mají své místo a ve Furetově podání jsou zvláště inspirativní, je třeba je ale psát s podrobnou znalostí jiných oblastí, které s tématem souvisejí. Kritici Fu-

9 Jistě i před válkou pociťovalo mnoho intelektuálů k SSSR sympatie. Většinou se ale jednalo o snahu bránit obecnou iluzi, podle níž by bylo možno zásadně změnit neradostné politické a hospodářské poměry a nevzdávat se představy nového světa. O „přesazování“ jednotlivých „součástek“ sovětského režimu do Evropy se příliš neuvažovalo, protože byly pokládány za projev specifické situace země, která byla demokratickým standardům vzdálená a která musela projít rozsáhlým procesem modernizace.

10 Spojení antifašismu s antikapitalismem představuje jeden z nejvýznamnějších a nejdůležitějších úspěchů komunistické propagandy, jehož důsledky jsou patrné dodnes.

11 Ostatní vítězné státy se svojí přitažlivou silou nemohly se SSSR rovnat. Velká Británie a Francie vyšly z války těžce poškozené a své velmocenské postavení ztratily. USA se sice naopak staly skutečně světovou velmocí, avšak nebyly schopny poskytnout důvěryhodnou alternativu, která by skýtala záruky proti opakování hospodářské krize a válečných hrůz. Ztělesňovaly kapitalismus, křesťanství a svobodu, ale v Evropě tehdy převládalo jiné vidění budoucnosti. Svoji kulturní celosvětovou dominanci si USA vydobývaly postupně.

retovy knihy často poukazovali právě na jeho nedostatečnou obeznámenost s dějinami 20. století a s některými důležitými interpretacemi jejich dílčích problémů.¹² Jakkoli se v řadě případů jednalo spíše jen o zbytečné vyzvedávání detailů (byť nikoliv nepodstatných), místy je třeba dát Furetovým kritikům za pravdu. Právě na příkladu sovětské politiky po druhé světové válce je patrná Furetova tendence opomíjet takové možnosti interpretace popisovaných jevů a tendencí, které neodpovídají jeho předpokladům. Zcela totiž ignoruje jiné interpretace, podle nichž Moskvě šlo především o důkladné bezpečnostní zajištění svých hranic před případným novým útokem.¹³

Podobné výtky lze vznést i proti autorovu pojetí poválečné sovětské země střední a jihovýchodní Evropy. Její podstata totiž podle Fureta spočívala výlučně v tom, že národům na vyšší civilizační úrovni byl zvnějšímu vnucen systém jejich tradicím a hodnotám naprosto cizí, který jim nepřinesl nic jiného než teror a útlak. Proto se také po Chruščovově odhalení stalinistických zločinů, ve chvíli, kdy brutální tlak povolil, musely tyto země komunismu vzdát a odcizit. Takový náhled odpovídá politicky ovlivněným přístupům z doby studené války. Výzkum po roce 1989 ale potvrzuje skutečnost, kterou bylo možno tušit již dříve – sovětské země nebyly pouze vnějším importem a v jednotlivých zemích existovaly pro příklon ke komunismu specifické, vnitřní důvody, které nemohly snadno pominout a zčásti dokonce nepominuly dodnes.¹⁴

Chvíle vrcholu znamenala podle Fureta pro komunismus zároveň i počátek úpadku. S rozšířením do dalších zemí začínalo být obtížnější hlídat pravou ideologickou linii, docházelo k roztržkám, postupně vznikala vůči Moskvě konkurenční centra hnutí (Bělehrad, později Peking). Celé národy a společnosti se do pevných a úzce vymezených ideologických dogmat nespojovaly tak snadno, jako strany tvořené profesionálními aparátčíky, zvyklými přijímat z Moskvy instrukce. Stalinova smrt a zejména Chruščovův projev na XX. sjezdu KSSS v roce 1956 otevřely cestu k různým druhům ideového reformismu, k pokusům o konkrétní

12 S některými kritikami se může seznámit i český zájemce v antologii textů významných evropských historiků, mj. i na téma Furetovy knihy. Srov. FRANÇOIS FURET, ALAIN BESANCON, *Komunismus a fašismus*, Praha 2002.

13 Tyto názory zastávali a rozpracovávali tzv. revizionisté, kteří se při hledání příčin a viníků studené války nechtěli smířit s jednoznačným svalováním zodpovědnosti na Sovětský svaz. Podle těchto historiků (například Gar Alperowitz, David Horowitz, Gabriel Kolko, Denna F. Fleming) nebyl hlavním sovětským zájmem vývoz revoluce a podkopávání západního demokratického uspořádání, nýbrž posílení své bezpečnosti. Podle míry své radikálnosti pak spatřovali důvod studené války naopak v politice USA nebo poněkud objektivněji v tom, že jak SSSR, tak i USA předpokládaly u svého protivníka expanzivní snahy, kterých se obávaly, a mezinárodní napětí tak sílilo.

14 K tomu například sborník *Kommunismus und Osteuropa. Konzepte, Perspektiven und Interpretationen im Wandel*, hrsg. von EVA SCHMIDT-HARTMANN, München 1994.

politické či hospodářské reformy a nakonec i k pádu komunismu. Ideové dějiny komunismu tak ve Furetově podání končí rokem 1956. K takto odváznému, ale především problematickému závěru můžeme dospět pouze prostřednictvím poněkud zkratkovitěho uvažování, které si například vůbec nevšímá vývoje mimo Evropu. Vždyť teprve po roce 1956 se ustavily nebo upevňovaly režimy komunismu blízké a komunistickými státy podporované v řadě zemí Asie, Afriky i Latinské Ameriky, které svým způsobem rovněž „obohatily“ komunistickou teorii.

Druhý motiv Furetovy knihy, kritika prokomunistické orientace mnohých (zejména francouzských) intelektuálů mezi válkami a po druhé světové válce, není nikterak nový. Zvláště po roce 1989 získal v této souvislosti značnou popularitu termín „zrada intelektuálů“, ačkoliv původně byl používán v poněkud jiném významu. Fureta zajímal především podíl intelektuálů na vytvoření speciálního výkladu pojmu antifašismus.

Uchopení moci nacisty v Německu a jejich následný tvrdý postup vůči levicovým stranám a skupinám učinily z nacismu v očích levicové evropské veřejnosti absolutní zlo a zároveň uvedly podle Fureta do pohybu velkou propagandistickou válku, v níž od počátku vítězili komunisté. Těm se podařilo stylizovat do role rozhodných obránců demokracie a nejrozhodnějších bojovníků proti fašismu. Nový lesk a přitažlivost získal komunismus také změnou dosavadní taktiky – pojem sociálfášismus byl zapomenut a začalo se diferencovat. Fašismus již nebyl přítomen ve všech kapitalistických zemích a v boji proti němu byli komunisté ochotni spojit se se socialisty a další levicí, což jim nesporně dodalo na vážnosti a serióznosti, neboť tím dokázali, že v zájmu vyššího a ušlechtilého cíle jsou ochotni zapomenout na někdejší rozdíly. Fronta antifašismu se rozšířila, ale zároveň se dostala pod nadvládu komunistů, kteří ji pevně ovládli. Vyvolali dojem, že antifašismus nelze spojit s antikomunismem a že dokonce antikomunismus je totožný s fašismem. Jestliže je výše uvedeno, že komunismus znovu nabyl svůj univerzalistický charakter po druhé světové válce, je třeba dodat, že první náznaky jeho opětovného nalezení se objevovaly právě ve druhé polovině 30. let. Slavní intelektuálové putovali do SSSR a přiváželi domů poznání, že bolševický stát je pevnou součástí antifašistického tábora.¹⁵ Sovětská režimní propaganda právě s pomocí svých západních sympatizantů hovořila o sblížení SSSR s demokratickými státy, přičemž nepopíratelné odlišnosti vydávala za sovětský náskok na cestě k pokroku.

15 Furet si povšiml vztahu antifašismu a pacifismu. V často bouřlivých diskusích o budoucnosti pacifismu, tradiční součásti levicového myšlení, se ukázala jedna zajímavá skutečnost. Pacifisté odmítající náhlou změnu kurzu, kdy boj proti Hitlerovi měl dostat přednost před dosavadním „bojem za mír“, dospívali k poznání, že jde o pouhou zástěrku a neupřímný obrat. Tato prozíravost vůči Stalinově taktice ale byla vykoupena podlehnutím Hitlerově mírové propagandě a často končila až kolaborací s okupační mocí. A ti, kteří věrně sledovali linii Kominterny a přiklonili se k Lidové frontě, samozřejmě zůstávali slepí na druhé oko.

Všechny tyto nemalé úspěchy byly zničeny sovětsko-německou smlouvou ze srpna 1939. Usilovně budovaný obraz SSSR jako obhájce demokratických hodnot utrpěl značné šrámy, které ale začaly rychle mizet po německém útoku na SSSR a potom hlavně v důsledku sovětských vojenských úspěchů. Vítězství ve válce vrátilo Sovětskému svazu jeho největší propagandistický zisk – obnovilo a dočasně ještě posílilo platnost rovnice antifašismus = komunismus.

Furet se tedy s názorovým vývojem evropské intelektuální veřejnosti před druhou světovou válkou, v jejím průběhu a po ní vyrovnává prostřednictvím teze, že antifašismus je produktem komunistické ideologie, který neměl svoji vlastní kvalitu a fungoval jen jako její nástroj v propagandistické válce. Takto vyhraněné pojetí ale sotva může obstát. Fašismus (respektive nacismus a fašismus) přece ve 30. letech představoval skutečnou hrozbu pro demokratické režimy, pro lidskou svobodu a důstojnost, a proto antifašismus měl své zřetelné oprávnění bez ohledu na to, že jistě byl komunisty zneužíván.¹⁶ Navíc měl širší, nadstranický záběr, a nebyl tak jednoznačně závislý na komunistech.

Nesporné sympatie a blízkost mnoha intelektuálů ke komunismu Furet považuje za jejich přirozený povahový rys a vůbec přitom nebere v úvahu konkrétní situaci a konkrétní zkušenosti jednotlivců i celku, které kupříkladu ve 30. letech u intelektuálů probouzely naděje spojované s komunismem a naopak v 90. letech z intelektuálů v bývalých socialistických zemích učinily jeho přesvědčené protivníky.

Při zkoumání dějin komunistické ideje nelze obejít její vztah k ideji fašismu. Furet sleduje vývoj obou těchto hnutí od první světové války. Část své cesty 20. stoletím komunismus urazil společně se svým velkým ideovým a politickým protivníkem, fašismem. Jejich společným východiskem ve Furetově podání byla „revoluční vášeň“ šířící se v Evropě. K jejímu posilování napomáhalo postupující sblížení buržoazie a aristokracie. Dva někdejší soupeři z dob Francouzské revoluce k sobě začali nacházet cestu. Jako reakce na toto nové spojenectví se znovuoživovala myšlenka revoluce. Naprosto nový historický prvek přitom spočíval v tom, že ona „revoluční vášeň“ se nezmocňovala pouze levice, jak bývalo dosud obvyklé, ale také pravice.¹⁷ Vznikala tak dvě „revoluční“ hnutí, která měla mnoho společného, ale současně se i v mnohém odlišovala. Dětil je jejich zcela protikladný vztah k univerzálním hodnotám a pokroku, které komunismus vzýval a fašismus se jich obával a chtěl je potírat. Spojoval je ale společný nepřítel, kterým byly demokracie a liberalismus. Stejně důležité, z hlediska Furetova podání možná ještě důležitější, je další pojitko. Revoluce bez ohledu na obsah

16 ERIC J. HOBBSBAWM, *Dějiny a iluze*, in: *Komunismus a fašismus*, s. 50.

17 Znalci italského fašismu přijímali tuto Furetovu tezi rezervovaně. Například Giuliano Procacci jej nepovažoval za revoluční hnutí a jeho režim za revoluční diktaturu. Srov. GIULIANO PROCACCI, *Dále a blíže*, in: *Komunismus a fašismus*, s. 84.

jejích konkrétních požadavků vyzvedává sílu lidské vůle, která popírá Boha a střídá jej na místě ústředního hybatele dějin. Tato lidská vůle ale není vázána žádnými hranicemi, nezná žádná omezení a necítí žádný respekt před dosavadním řádem světa, který může být (a také bude) právem plynoucím právě z této vůle zcela změněn. Tato atmosféra, kterou Furet nazývá „revoluční kultura“, se projevuje v komunismu i fašismu.

Událostí, která posloužila jako bezprostřední podnět pro samo zformování obou zhoubných hnutí, nepochybně byla první světová válka.¹⁸ Předcházející vstup mas do aktivní politiky se odrazil v charakteru této války, podle Fureta první demokratické války v dějinách, která v míře dosud naprosto nebyvalé zasáhla celou společnost.¹⁹ V podmínkách léta roku 1914, ve všeobecném opojném pocitu jednoty a souznění veřejnosti většiny evropských států s vládou, vznikla „vysoce traskavá“ směs moderní racionality, ovládající technické a vědecké výtvarky, a oživených prvků iracionálních, mezi nimiž hrál důležitou roli antisemitismus. Její ničivý potenciál pak v průběhu války dál nabýval na síle. Válka napomáhala dalšímu zmasovění politiky a celého veřejného života. Miliony lidí, které vtáhla do svého víru, cítily oprávnění zasahovat do společenských poměrů, a nebylo je možné ignorovat. Fašismus a komunismus spojovala orientace na lidi, kteří přežili válku a na které nadále účinkovala jednoduchá a hromadná propaganda používaná v zákopech. Jejím hlavním cílem bylo přeměnit roztržštěnou společnost izolovaných jednotlivců v organický celek, připomínající svojí soudržností a organizací vojenskou jednotku, a rozpoznat nepřítele, k jehož zničení se měla použít energie v kolektivu přítomná. Společně bylo i využívání extrémních vášní, které se do tradiční politiky vyhrazené úzkému okruhu elit nehodily, ale naopak masy vstupující do veřejného života bylo možné s jejich pomocí snáze ovládat. Proto byla podněcována nenávisť vůči buržoazii a parlamentarismu, proto se opovrhovalo „formálním“ právem a opěvovala se síla a vůle.

18 V české historické literatuře i v českém historickém vědomí donedávna zcela dominovalo pojetí první světové války jakožto pozadí pro přípravu vzniku samostatného československého státu. Teprve nedávno se tato situace začala měnit – srov. kupř. IVAN ŠEDIVÝ, *Češi, české země a velká válka*, Praha 2001. V zahraničí ale existuje nepřeberné množství literatury zkoumající první světovou válku jako klíčové události pro politické, sociální a také myšlenkové dějiny 20. století. Srov. například HANS MOMMSEN, *Der erste Weltkrieg und die europäische Nachkriegsordnung*, Köln 2000.

19 F. Furet upozorňuje na zajímavý rozpor mezi úvahami Benjaminu Constanta, podle nichž se Evropa začíná věnovat budování blahobytu, rozvoji obchodu, což by mělo vést ke konci válek, a názory socialistů a komunistů, kteří právě v kapitálu spatřovali hlavní příčinu válek. Furet nikoliv překvapivě odmítá obě tyto krajnosti. Chování lidí, vlád a národů se samozřejmě neřídí pouze ekonomickými zřeteli. Za vypuknutím války však – a to je z hlediska další argumentace velmi důležité – nestál pouze moderní kapitalismus, ale motivy jiné, částečně starší.

Furet zastával specifickou variantu teorie totalitarismu.²⁰ S určitými výhradami se přikláněl k tzv. historicko-genetické verzi, za jejíhož autora je považován Ernst Nolte a která ve fašismu spatřuje reakci na bolševickou revoluci nemilosrdně likvidující některé společenské vrstvy. Byl však natolik velkým a originálním historikem, že ji nepřejímal jako celek, ale s určitými úpravami. Jak ve své knize, tak i v pozoruhodné korespondenci s Noltem vyjádřil přesvědčení, že fašismus nelze redukovat pouze na onu reaktivní stránku a že má i své specifické motivy.²¹ V jeho podobě totiž poprvé v dějinách použila pravice revoluční motivy a postupy. Fašismus podle Fureta disponoval vlastní magickou vidinou budoucnosti, v níž dojde k obnově jednoty národa a lidu a k překonání rozkladu společnosti mocí peněz. Fašismus měl také autentický náboj a energii, které dávaly jeho přívržencům nezbytnou naději. Obdobně jako komunismus po druhé světové spojoval i nacismus národ a revoluci. V nacismu k nim pak ještě přistupuje vyhraněný rasismus, ústící do sociálního darwinismu, a vyzývání vlády silných nad slabými, a s tím částečně související nihilismus, který záměrně napadá samy pilíře dosavadní lidské civilizace – křesťanství, solidaritu, soucit. Přítomnost rasismu dodala nacismu univerzalistický rozměr reagující na univerzalizmus úhlavního nepřítele, světového židovstva.

Určitým protějškem teorie totalitarismu, tíhnoucí k vyzvedávání blízkosti fašismu, nacismu a komunismu, je marxistické pojetí spatřující ve fašismu teroristickou vládu buržoazie, která se chopila těch nejkrajnějších prostředků, aby udržela svoji vládu a porazila revoluční hnutí proletariátu. Zastánci této teorie uvádějí na její podporu chování liberálních a buržoazních politiků, kteří fašistům a nacistům pomohli k moci. Furet proti tomu namítal, že Mussolini ani Hitler nebyli loutkami v rukou buržoazie, ale samostatnými vládci usilujícími o naplnění svých vlastních záměrů. Spojenectví mezi fašismem a buržoazií plnilo pouze dočasné úkoly.

Někteří kritici Furetovi vytýkali, že provádí „dalekosáhlou identifikaci fašismu/nacismu s komunismem“.²² To je ale hrubě zkreslující interpretace. Furet sice, jak

20 Klasická verze totalitarismu, kterou v padesátých letech formulovali Carl Friedrich a Zbigniew Brzezinski a která vyzvedávala 6 základních charakteristických znaků všech totalitních režimů (ideologie, státní teror, hospodářství pod státní kontrolou, existence všemocné státostrany, monopol státu na informace a na použití mocenských prostředků), vyvolala převážně kritickou odezvu. Kritické poukazovali na její „statičnost“, na neschopnost vysvětlit proměny, kterými komunistické režimy postupně procházely. Protože ale základní východisko teorie totalitarismu, hledání společné podstaty a společných znaků fašismu, nacismu a komunismu, neustále přitahovalo řadu historiků, politologů, filozofů i novinářů, vznikaly později nové varianty této teorie.

21 FRANÇOIS FURET, ERNST NOLTE, *Fašismus a komunismus. Konfrontácia názorov*, Bratislava 2001, s. 39.

22 WOLFGANG WIPPERMANN, *Totalitarismustheorien: die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute*, Darmstadt 1997, s. 79.

bylo výše uvedeno, nepřijímal tradiční levicový (nejen komunistický) výklad, který mezi fašismem a komunismem vyhloubil nepřeklenutelnou kvalitativní propast, ale svoji práci si rozhodně nezjednodušoval natolik, aby tyto fenomény prostě ztotožnil. Víme již, že Furet oběma přisuzoval „revoluční vášeň“, víru v možnost násilím přeměnit svět a společný „spouštěcí mechanismus“. Proto se zasazoval o to, aby byly zkoumány společně jako dvě podoby kritiky liberální demokracie, podstatně zesílené po první světové válce. Na dějiny fašismu a komunismu pohlížel jako na paralelní dějiny dvou ideologií, které se kromě nenávisti vůči buržoazii a demokracii živily antikomunismem a antifašismem. Ze společného východiska plynuly společné postupy. Furet však nikdy nezapomněl dodávat, že obsah obou hnutí je samozřejmě různý. O identifikaci ve Furetově podání se tedy rozhodně nedá mluvit. Oproti Noltemu kladl menší důraz na skutečnost, že bolševická revoluce předcházela nástupu různých fašistických hnutí k moci.²³

Na druhé straně nelze popřít, že v teorii totalitarismu, včetně té její „měkčí“ podoby, kterou přijímal Furet, specifika obou totalitních hnutí a režimů splývají a že její zastánci tíhnou k určitému přehlížení historické obudné jedinečnosti holocaustu.²⁴ Jakkoliv totalitarismus ustoupil od původního ztotožňování fašismu a komunismu k jejich srovnávání, dodnes ze sebe úplně nesmyl podezření, že je přísnější na zločiny komunismu a že ve světle toho implicitně poněkud omlouvá zločiny nacismu, včetně toho nejděsivějšího.²⁵ Je jasné, že tato radikální kritika často záměrně přehání a že obhájcům teorie totalitarismu nelze podsouvat sympatie vůči fašismu či nacismu. Srovnávací přístup představuje oprávněnou metodu schopnou posunout naše poznání dál, a zakazovat jej by bylo v rozporu se zásada-

23 Tato skutečnost je jádrem dnes již proslulé Nolteho teze o „kauzálním nexu“ mezi komunismem a fašismem, později vyhocené do tvrzení, že „Gulag předcházela Osvětími“. Tento názor, kolem kterého posléze vypukl tzv. Historikerstreit, vyvolal velké pobouření. Nachází se přinejmenším na hranici přípustného zjednodušování.

24 Ve dvacátých letech a ještě na počátku 30. let, kdy ostatně vznikl sám pojem totalitarismus, bylo ztotožňování fašismu a komunismu docela běžné a nevyhýbali se mu ani Pierre Pascal nebo Karl Kautsky. Po druhé světové válce, která přinesla tolik doposud nepoznaného utrpení, byla tato myšlenka většinou zavrhována, neboť se zdálo, že popírá samu podstatu války, kterou by za takových okolností vlastně vůbec nebylo nutno vést. Rozhodující podíl na nechuti ztotožňovat oba režimy měl nesporně holocaust, jemuž v takovém případě hrozila ztráta jedinečnosti. Pomiňme v této souvislosti hlasy tvrdící, že z holocaustu se postupně stal nástroj v rukou určitých politických skupin, určený k potírání a morální diskvalifikaci protivníků.

25 To je také důvod, proč byl totalitarismus ve Francii dlouho zcela odmítán. Pro intelektuální levici, která ovládla veřejné mínění již před druhou světovou válkou a po ní své postavení ještě upevnila, bylo nejen ztotožňování, ale i jakékoliv srovnávání zcela nepřijatelné. Několik málo výjimek (Boris Souvarine, Bernard Lavargne, Raymond Aron) pouze potvrzovalo toto pravidlo. Právě Aron ale vahou svojí mimořádné osobnosti a svojí vytrvalostí významně přispěl k částečné změně atmosféry ve společnosti, která postupně začala být více ochotná alespoň registrovat i zločiny komunistických režimů.

mi svobodné vědy a společnosti. Jistá opatrnost je však na místě – jedná se o nástroj, který může posloužit i zlému nebo ne zcela čistému záměru. Furet zůstává v tomto směru dosti zdrženlivý a důsledně se vyhýbá formulacím, jejichž zneužití se mnohdy přímo nabízí,²⁶ ale zdá se, že oné tendenci (pravděpodobně zakódované v samé podstatě teorie totalitarismu), přisuzující s různou intenzitou „totalitární“ původnost a jedinečnost komunismu, ani on zcela neodolal.

Možná více než o cokoli jiného jde v tomto případě o přirozenou reakci na velký nepoměr, který dodnes existuje v přístupu k historické paměti komunismu a fašismu. Zatímco fašismus s sebou nese jistě oprávněně punc absolutního zla, s nímž si slušný člověk nezadá a jakákoliv pozitivní zmínka o něm buď končí politickou kariéru, nebo jejího autora zařazuje na okraj politického a veřejného života, komunismus je posuzován mnohem mírněji jako nešťastná deformace původně ušlechtilého záměru. Tento propastný rozdíl v přístupu ke dvěma zločinným hnutím a režimům, který nebere v úvahu počty jejich obětí, nastoluje přirozenou otázku, kde leží jeho příčiny. Furet je hledá již v době před druhou světovou válkou, kdy proběhlo „rozdání rolí“ – pomocí parafráze textu známé sovětské válečné písně lze vyjádřit takto: my bojujeme za lepší svět, oni za vládu tmy. Fašismus a antifašismus se pro komunisty staly velmi vítanými prostředky úspěšného propagandistického boje, kterých se nechtěli vzdát ani po vojenské porážce fašismu, který byl proto i nadále instrumentálně oživován a používán jako nálepka podle stávajících potřeb komunistické propagandy. Domnívám se, že takové vysvětlení, byť věcně správné, sotva postačí a že odpověď nám může nabídnout spíše historiografie než psychologie, přesněji možná sociální psychologie.

Furetova kniha je jistě příznivěji přijímána v zemích, které za sebou mají přímou zkušenost s komunismem. Spíše než jim je ale určena těm, kteří tuto zkušenost neprožili, kteří se nechtějí vzdát svých iluzí a dodnes jsou ochotni „amnestovat komunismus za to, že bojoval proti nacismu“. Právě jim adresuje Furet svoji repliku, která vyjadřuje i hlavní poselství jeho práce: „Nevidím důvod, proč by měla tragická historie Sovětského svazu těžít z posmrtné Marxovy přímluvy.“²⁷

Jan Dobeš

26 Navzdory tomu, že autora *Fašismu ve své epoše* velmi oceňoval a vyslovoval mu upřímné uznání, Furet například jednoznačně odmítl jedno z nejproblematictějších Nolteho tvrzení o jistém racionálním jádru nacistického antisemitismu spočívajícím v mimořádně vysokém zastoupení Židů ve vedoucích orgánech bolševické strany a mj. i v represivních orgánech, které po Revoluci v sovětském Rusku vznikly.

27 Srov. dopis Françoise Fureta Jeanu Danielovi z 23. května 1993 uveřejněný v *Komunismus a fašismus*, s. 164.